

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.2.1>

Демський В. В.

*кандидат психологічних наук, доцент,
старший викладач кафедри психології, педагогіки
та соціально-економічних дисциплін
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького*

Москалець В. П.

*доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної та клінічної психології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

МЕТОДОЛОГІЯ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

METHODOLOGY OF STUDYING THE RELIGIOUS CONSCIOUSNESS OF MILITARY PERSONNEL

Дослідження питання вивчення релігійної самосвідомості військовослужбовців зумовлена впровадженням інституту військового капеланства у структуру силових відомств держави. А також необхідності пошуку нових ресурсів щодо збереження психічного здоров'я комбатантів.

У статті проаналізовано основні дослідницькі підходи в психологічній науці щодо вивчення релігійної самосвідомості особистості. Теоретично розглянуто наступні дослідницькі підходи до вивчення релігійної самосвідомості військовослужбовців: історичний, порівняльний, контекстуальний і психолого-герменевтичний. Встановлено, що історичний підхід до розгляду релігійних феноменів полягає в тому, що їх досліджують в контексті життя суспільства, як результат певних умов існування людей. При історичному підході до релігійних феноменів вчені намагаються дослідити у діахронічному плані причини та наслідки в історії релігійних інститутів, ідей і способів дії. Порівняльний підхід до вивчення сучасної релігії передбачає виявлення загального й відмінного в різних релігіях у цей момент. Виділення груп з різною релігійною самоідентифікацією дозволяє чітко визначити особливості сучасної релігійної та атеїстичної свідомості. Контекстуальний підхід до вивчення релігії спрямований на визначення способів, через які впливають на релігію її соціальний, політичний та інший контексти. Психолого-герменевтичний підхід до вивчення сучасної релігії звертає увагу на змісти релігійних явищ й релігії для військовослужбовців або на інтерпретації, які їх дають військовослужбовці явищам і релігіям.

Перспективою подальших наукових розвідок може бути вивчення питань щодо використання традиційних психологічних методів та стандартизованих методик вивчення релігійності курсантів вищих військових навчальних закладів.

Ключові слова: військовослужбовці, дослідницькі підходи, релігійна самосвідомість, герменевтика, релігія.

The research of the issue of the religious consciousness of military personnel is caused by the introduction of the institute of military chaplaincy into the structure of the state's law enforcement agencies as well as by the need to search for new approaches to the mental preservation of combatants.

This article attempts to analyze the main research approaches in psychological science regarding the study of individual religious consciousness. The following research approaches to the study of religious consciousness of military personnel are theoretically described: historical, comparative, contextual and psychological-hermeneutic. It has been established that a historical approach to the consideration of religious phenomena envisages that they are studied in the context of social life as a result of certain conditions of people's existence. With a historical approach to religious phenomena, scientists try to investigate diachronically the reasons and consequences in the history of religious institutions, ideas and methods of action. A comparative approach to the study of modern religion involves identifying the common and the different in various religions at a specific time. The determination of groups with different religious self-identification makes it possible to clearly define the features of modern religious and atheistic consciousness. A contextual approach to the study of religion aims to identify the ways in which religion is influenced by its social, political, and other contexts. A psychological-hermeneutic approach to the study of modern religion pays attention to the contents of religious phenomena and religion for military personnel or to the interpretations that military personnel give to phenomena and religions.

The prospects of future scientific research include the study of issues related to the use of traditional psychological methods and standardized methods of studying the religion of military cadets.

Key words: military personnel, research approaches, religious consciousness, hermeneutics, religion.

Вступ. У контексті науково-психологічного підходу релігійну самосвідомість можемо розглядати як феномен суб'єктивної дійсності, як особливий вимір життєвого досвіду особистості й, у той же час, як соціальний і культурно-історичний феномен. Хочемо звернути увагу на правомірність та абсолютну рівність всіх форм прояву релігійної самосвідомості, опосередкованого індивідуальною своєрідністю особистості, її унікальною біографією. Вибір науково-психологічного підходу у вивченні релігійної самосвідомості дозволяє вирішити важливе методологічне питання, пов'язане із проблемою світоглядних установок дослідника, його ставленням до релігії.

Необхідно зазначити, що діяльність дослідника-психолога спрямована, насамперед, на змістовний аналіз релігійної самосвідомості як особливої психологічної реальності, у його взаємозв'язку з іншими аспектами життєдіяльності, на вивчення психологічних чинників його формування. Отже, таке дослідження потрібно проводити з урахуванням загальнометодологічних принципів психологічного дослідження. Таким чином, дослідницька позиція психолога – це позиція вченого, який прагне уникнути крайностей як теологічної заангажованості, так і світського критицизму, нігілізму та атеїзму.

Виклад основного матеріалу. Аналіз літературних джерел, окрім загальнометодологічного, дозволив виокремити історичний, порівняльний, контекстуальний і психолого-герменевтичний дослідницькі підходи до вивчення релігійної самосвідомості особистості. При цьому необхідно вказати на те, що сучасні дослідження релігійної самосвідомості потребують, на наш погляд, комплексності, пов'язаної з одночасним використанням різних підходів.

Розглянемо детальніше вищезазначені дослідницькі підходи до вивчення релігійної самосвідомості військовослужбовців.

1. Історичний підхід до розгляду релігійних феноменів полягає в тому, що їх досліджують в контексті життя суспільства як результат певних умов існування людей. При історичному підході до релігійних феноменів вчені намагаються дослідити у діахронічному плані причини та наслідки в історії релігійних інститутів, ідей і способів дії. Релігійний досвід розглядають, таким чином, як складову частину того або іншого культурного цілого, як ланку історичного процесу, у якому сьогодні виростає з минулого [3]. Під час використання історичного підходу передбачено реконструкцію поглядів дослідників теолого-філософського й психологічного напрямків.

2. Порівняльний підхід до вивчення сучасної релігії передбачає виявлення загального й відмінного в різних релігіях у цей момент. За допомогою порівняльного підходу можна умовно розділити досліджуваних на підставі анкетного опитування на групи «віруючих» й «атеїстів». Виділення груп з різною релігійною самоідентифікацією дозволяє чітко визначити особливості сучасної релігійної та атеїстичної свідомості [1].

3. Контекстуальний підхід до вивчення релігії спрямований на визначення способів, через які

впливають на релігію її соціальний, політичний та інший контексти. Контекстуальний аспект роботи пов'язаний з тим впливом, що його зробив період радикальних соціальних змін (перетворень) на суб'єктів релігійної самосвідомості. З урахуванням цього учасниками дослідження слід обирати військовослужбовців зрілого віку, що пережили як період стабільного розвитку суспільства, так і глобальні зміни усталених соціальних стереотипів.

4. Психолого-герменевтичний підхід до вивчення сучасної релігії звертає увагу на змісти релігійних явищ й релігії для військовослужбовців або на інтерпретації, які їх дають військовослужбовці явищам і релігіям. Особливо продуктивними герменевтичні дослідження є у випадку, якщо розглядати нові інтерпретації старих релігій як своєрідне духовне вирішення тих проблем, що здаються нерозв'язними іншими способами, є екзистенціальними за своєю природою [2].

Герменевтичний метод вперше почали використовувати при тлумаченні священних текстів. Він є сукупністю загальних принципів, що стосуються інтерпретації духовної суті різних проявів культури та історії, а не тільки писемних пам'яток [6]. Текст у герменевтиці розглядається як свідчення духовного світосприйняття, як доказ цього досвіду.

У психології герменевтичний метод теоретично обгрунтував В. Дильтей [2]. Він пов'язував розуміння з почуттям історичності в інтерпретатора, що дозволяє бачити текст у його зв'язку з певним часом і місцем. В. Дильтей, як засновник психології розуміння, протиставляє те пояснення, яке дається в науках про природу на основі каузальності, аналізу, систематизації, логічного виведення, тому розумінню, що реалізується в науках про дух, насамперед це стосується інтуїтивного проникнення одного життя в інше. У психології розуміння головним є не причинне пояснення справжнього життя, а співвіднесення внутрішніх значеннєвих утворень (переживань) з світом культурно-історичних цінностей. На думку В. Дильтея, розуміння внутрішнього світу іншого відбувається за допомогою «співпереживання», «відчуття», воно передбачає проникнення в духовний світ автора тексту й вводить суб'єктивні переживання в значеннєві зв'язки, які формуються поза суб'єктом, зокрема у духовній культурі – мистецтві, релігії, моралі, праві [2].

Таким чином, за В. Дильтеєм, ми розуміємо релігію, виявляючи релігійні змісти в справжньому житті за допомогою співвіднесення переживань із світом культурно-історичних цінностей. Розглядаючи розуміння як метод і як психічний процес, дослідник вважає, що «процес розуміння» може відбуватися на будь-якому рівні пізнання й практично з будь-яким матеріалом від «сирих» експериментальних даних до теоретичних «уявлень». В. Дружинін вказує, що розуміння проявляється при пізнанні унікального цілісного об'єкта, результатом якого є його оцінка й «переживання розуміння». Враховуючи думку В. Дружиніна, розуміння можна визначити як психологічний аналіз унікальних продуктів творчої діяльності [2].

При цьому необхідно зазначити, що об'єктом герменевтики є унікальна психічна індивідуальність людини, її неповторний життєвий шлях. До основних модифікацій психологічного герменевтичного методу можна зарахувати: графологічний і фізіогномічний методи, психоаналітичну інтерпретацію, сукупність проєктивних методів, аналіз результатів діяльності, біографічний метод.

Розглянемо рівні розуміння значеннєвої організації релігійного досвіду особистості на основі психолого-герменевтичного підходу.

1. Герменевтико-феноменологічний рівень. На цьому рівні релігійну самосвідомість можна трактувати як універсальну даність, що споконвічно властива людині, існує поза конкретними історичними умовами та лише виявляється у них. Феноменологічні дослідження передбачають опис та класифікацію релігійних феноменів, розробку їхньої типології для виявлення інваріантних структурних елементів релігійної свідомості й практики. При цьому підході не бажано робити висновки про реальність, яка пов'язана з вивченими явищами. Кожне конкретне релігійне явище потрібно розглядати як варіант одного «фундаментального» феномена [7].

2. Екзистенційний рівень. Цей рівень передбачає вивчення ціннісно-сислового аспекту релігійної самосвідомості особистості. Цей аспект можна враховувати при виявленні екзистенційної структури (основних буттєвих, загальнолюдських, релігійних особистісних цінностей), основних значеннєвих полюсів, головного значеннєвого контексту, що визначає для індивіда його релігійна свідомість.

3. Психоаналітичний рівень. Цей рівень пов'язаний з інтерпретацією (розшифруванням) неусвідомлюваних мотиваційних аспектів особистісних змістів, що пов'язані з очевидним змістом автобіографічного оповідання-спогаду про релігійність особистості. Цей підхід дозволив поєднати дві дослідницькі позиції в процесі психолого-герменевтичного аналізу: зовнішню, об'єктивну та внутрішню, феноменологічну; спрямувати методи вивчення глибинних особистісних структур в «загальне русло рефлексивного й відтвореного дослідження» [2].

Окремо відмітимо можливості та обмеження конкретних груп загальнонаукових методів щодо вивчення релігійної самосвідомості військовослужбовців. Зокрема, необхідно вказати, що, наприклад, метод спостереження може бути джерелом відомостей про поведінку бійця у релігійному контексті, його можна використовувати для вивчення нових релігійних рухів. Результати, отримані в процесі спостереження, можна використати для зіставлення релігійних уявлень та орієнтацій з реальною поведінкою віруючих. Обмеження цього методу пов'язані, насамперед з особистістю дослідника, з його власними, часом неусвідомленими установками, з етичними аспектами релігійних феноменів. Через подібні причини метод експерименту, що його застосовують у різних сферах психологічного дослідження, практично не застосовується для вивчення релігійної свідомості, тому що почуття й переживання віруючої

людини не можуть бути об'єктом маніпулювання. Винятком може бути експеримент з впровадження програм релігійного навчання, пов'язаний з виявленням психологічної ефективності запропонованих моделей. Також широко відомі експерименти, пов'язані з вивченням структури релігійного переживання, у яких людині, учаснику експерименту, пропонується зафіксувати думки й почуття, що виникають у неї після прочитання релігійних текстів.

Стандартизовані психодіагностичні методики, як правило, можна використовувати для виявлення змінних (ознак), що відображають особистісні детермінанти релігійної самосвідомості.

Необхідно зазначити, що стан релігійності є відносно стійкою системою субординованих релігійних властивостей (ознак), які можна фіксувати за допомогою таких критеріїв: ознаки свідомості, поведінки, включеність в релігійні відносини. Релігійній свідомості властиві віра, почуттєва наочність, створені уявою образи, символічність, алегоричність, діалогічність, сильна емоційна насиченість, функціонування за допомогою мови релігії.

Як зазначає А. Радугін «не слід думати, що в релігійній свідомості є якась тільки їй властива ознака», тому можна стверджувати, що зазначені риси властиві не тільки релігійній свідомості. Своєрідність релігійної свідомості полягає «у сукупності, комбінації, кореляції й субординації рис», її інтегративною ознакою є релігійна віра [2].

Для дослідження релігійної свідомості важливим є дослідження релігійних мотивів діяльності – внутрішніх стимулів дії, вираженням яких може бути релігійна потреба, віра, ідея, почуття. Особливо важливим є визначення місця релігійних мотивів у системі мотивації поведінки. Проте у дослідженні релігійного досвіду особистості необхідно враховувати й показники релігійної поведінки як сукупності взаємозалежних дій, що узгоджуються з релігійними нормами, мають символічний характер і виражають релігійні значення й змісти. Релігійна поведінка включає людину в певну систему відносин культового й позакультового характеру, важливим показником релігійної поведінки є членство людини в релігійній громаді.

Зазначені характеристики релігійності свідчать про специфічні риси, які виражаються у ставленні до Бога, світу, себе, інших людей, у повсякденній поведінці в різних сферах особистого й громадського життя. Саме їх і важливо враховувати в процесі діагностичного тестування.

Проективні методи почали використовувати у вітчизняній психології з другою половиною XX століття. Їх було теоретично обґрунтовано через поняття «установки», «особистісний зміст», «індивідуальний стиль особистості», «життєві відносини», «життєвий зміст», «значеннєві структур особистості» та інше [4]. При використанні проєктивних методів феномен проєкції (їх основний психологічний механізм) можна адекватно зрозуміти у термінах особистісних змістів і відповідних (внутрішніх і зовнішніх) дій суб'єкта щодо «пошуку або приховування, маскування «справжніх» змістів Я» [2].

Про особистісний зміст, що відображає оцінку об'єктивних обставин і дій у них суб'єкта та робить доступними для свідомості особистісно-значимі характеристики обставин дії – найбільш повно можна дізнатися саме з проєктивних методик. Проєктивний стимульний матеріал характеризується різним ступенем визначеності, передбачає мимовільне звертання людини до свого досвіду, відтворення «середовища, витвореного власною індивідуальністю» [4].

Він виявляється в результатах обстеження суб'єктивних індивідуальних особистісних змістів, метафоричного змісту Я особистості, індивідуального образу світу як «цілісного багатомірного й багаторівневого розуміння дійсності, що формується протягом всього життя суб'єкта та виконує функції регуляції практичної діяльності, опосередковує будь-які процеси психічного відображення» [7].

Таким чином, методи, що функціонують на основі феномена проєкції, дозволяють реконструювати індивідуальний образ світу особистості військовослужбовців, вивчати систему їх особистісних змістів. Ці змісти, як правило, виявляються в різних формах трансформації, зокрема тимчасових, просторових, причинно-наслідкових, імовірнісних параметрів дійсності, у суб'єктивній інтерпретації ситуацій і подій. Такі особливості проєктивних методів свідчать про їх релевантність завданню дослідження значеннєвої організації значеннєвої організації релігійної самосвідомості особистості.

Біографічний метод як і проєктивний, є однією з модифікацій психолого-герменевтичного підходу. Його широко використовують в психології релігії. Вивчення автобіографій, щоденників, записів снів, історій є важливим матеріалом для психолога, який досліджує індивідуально-значеннєву природу релігійного досвіду. Обмеження у використанні цього методу пов'язані із загальними обмеженнями герменевтичних методів, викликаних необхідністю інтерсуб'єктивної валідації результатів.

Основою психосемантичних методів є «методологія виміру локалізації об'єктів у просторі, утвореному системою базових семантичних координат суб'єктивної категоризації об'єктів й явищ» [4]. Від-

повідно до визначення запропонованого В. Петренко «в експериментальній психосемантиці сам суб'єкт є носієм значеннєвого семантичного простору. У психосемантиці кожній людині відповідає простір змістів, певний мікрокосм, і, прочитуючи ці «записи» особистісних змістів іншої людини, дослідник дешифрує, реконструює свідомість респондента» [4]. Предметом психосемантичного аналізу є конотативне значення, тобто емоційна сторона, емоційний заряд суб'єктивних образів об'єктів, явищ або їхніх символів. Проте, як зазначає Д. Леонтьєв емоційне ставлення лише вказує на зміст, що конкретно розкривається через співвіднесення ставлення до об'єкта з життєвими відносинами суб'єкта [7]. Через це психосемантичні методи використовуються як метод аналізу суб'єктивного значення базових понять релігійної традиції. Отримані результати необхідно інтерпретувати з урахуванням місця цих об'єктів у системі життєвих відносин суб'єкта релігійної самосвідомості, через зіставлення цих даних з іншими компонентами релігійних орієнтацій.

На завершення огляду основних груп методів вивчення релігійної самосвідомості військовослужбовця та його значеннєвої організації необхідно зазначити, що жоден з них окремо не охоплює цілісну природу досліджуваного феномена, проте зазначені методи можна використовувати в конкретному дослідженні на основі психологічного принципу додатковості.

Висновок. Завершуючи аналіз методологічних підходів до вивчення релігійної самосвідомості особистості необхідно зазначити, що ці методи пов'язані з теоретичною концепцією й світоглядною орієнтацією дослідника, тоді як емпіричні методи залишаються в рамках загальної традиції емпіричного раціонального знання про людину. Однак при використанні традиційних методів психологічного дослідження необхідним є урахування специфіки внутрішніх і зовнішніх релігійних явищ.

Напрямами подальших досліджень може бути вивчення питань щодо використання традиційних психологічних методів та стандартизованих методик вивчення релігійності курсантів вищих військових навчальних закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Войтюк О. Особливості впливу релігійності на психологічний стан прикордонників. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Психологія*. 2022. Вип.1. С. 144-147. URL: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.1.27> (дата звернення: 25.06.2022 р.).
2. Грязнов І. О. Особливості експериментальної роботи при перевірці результативності системи морального виховання майбутніх офіцерів-прикордонників. *Збірник наукових праць*. Хмельницький: НАДПСУ, 2003. № 28, ч. II. С 38-41.
3. Демський В. Методологія вивчення релігійного досвіду особистості військовослужбовців. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2015. Вип. 2. URL: https://nadpsu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/visnik_2_2015_psh.pdf (дата звернення: 25.06.2022 р.).
4. Плутарх. Порівняльні життєписи. *УкрЛіб* : веб-сайт. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3847> (дата звернення: 25.06.2022 р.).
5. Рєпкін В. В., Рєпкіна Н. В. До проблеми щодо теорії розвивального навчання (частина 1). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Психологія*. 2018. № 64. С. 75-79. URL: <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/11262> (дата звернення: 25.06.2022 р.).
6. Сисоева С., Соколова І. Нариси з історії розвитку педагогічної думки: посібник для студентів вищих навч. закл. Київ : ЦУЛ, 2003. 308 с.
7. Турніна О. Методологія та методи психологічного дослідження: навч. посіб. Київ : «Персонал», 2018. 206 с.